

آشنایی با

فقه اقتصادی

www.ketaboo

دکتر محمود عیسوی

(عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبائی)

بهار ۱۴۰۲

عیسوی، محمود، ۱۳۳۹ -

آشنایی با فقه اقتصادی / محمود عیسوی - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی معاونت پژوهش حوزه، ۱۴۰۲.

۴۲۳ ص. - (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه: ۶۷۷؛ اقتصاد: ۴۷)

ISBN: 978-600-298-441-8

بها: ۲۵۲۰۰۰ ریال

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

کتابنامه. ص. [۱]: همچنین به صورت زیرنویس.

۱. اسلام و اقتصاد. ۲. Islam -- Economic aspects. ۳. کسب و کار -- جنبه‌های مذهبی -- اسلام.

۴. Business -- Religious aspects -- Islam.

۲۹۷/۴۸۳۳

BP۲۳۰/۲

۹۰۴۸۵۴۹

شماره کتابشناسی، ملی،

آشنایی با فقه اقتصادی

مؤلف: دکتر محمود عیسوی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی معاونت پژوهش حوزه

صفحه‌آرایی: تحریر اندیشه

چاپ اول: بهار ۱۴۰۲

تعداد: ۳۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۲۵۲۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی معاونت پژوهش حوزه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، نبش میدان علوم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات

۳۷۱۸۵-۳۱۵۱، ص.پ. ۳۲۸۰۳۰۹۰، نمابر: ۳۲۱۱۱۳۰۰

تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، کوی آسکو، پلاک ۴، تلفن: ۶۶۴۰۲۶۰۰

info@rihu.ac.ir

www.rihu.ac.ir

فروشگاه اینترنتی: http://rihu.ac.ir/fa/book

مرکز یخش: قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه همکف، پلاک ۲۷، تلفن: ۰۲۵-۳۷۸۴۲۶۳۵-۶

سخن ناشران

نیاز گسترده دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی به منابع و متون درسی در رشته‌های علوم انسانی و محدود بودن امکانات مراکز علمی و پژوهشی که خود را موظف به پاسخگویی به این نیازها می‌دانند، ایجاب می‌کند امکانات موجود با همکاری دانشگاه‌ها و مراکز پژوهشی در مسیر اهداف مشترک به خدمت گرفته شوند. افزون بر ارتقای کمی و کیفی منابع درسی و جلوگیری از دوباره کاری، گامی در مسیر تولید دانش‌های مربوط برداشته شود؛ از این رو، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی برای نیل به هدف یادشده، یازدهمین اثر مشترک خود را با عنوان «آشنایی با فقه اقتصادی» به جامعه علمی کشور عرضه می‌کنند.

این اثر به عنوان متن درسی درس آشنایی با فقه اقتصادی برای دانشجویان رشته اقتصاد در مقطع کارشناسی و بر اساس سرفصل‌های مدون شورای عالی برنامه‌ریزی آموزشی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری در رشته اقتصاد نوشته و تدوین شده است.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می‌شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، ما را در جهت ارتقای کیفی کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی جمهوری اسلامی ایران یاری دهند.

در پایان لازم می‌دانیم از تلاش‌های مؤلف محترم اثر، حجت الاسلام دکتر محمود عیسوی و همچنین ارزیاب گرانقدر، حجت الاسلام والمسلمین غلامرضا مصباحی مقدم صمیمانه سپاسگزاری کنیم.

دبیرخانه حمایت از طرح‌های پژوهشی

معاونت پژوهش حوزه

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه

فهرست مطالب

۱	مقدمه مؤلف
۵	چکیده

فصل اول: فقه و اقتصاد

۹	هدف کلی آموزشی: شناخت ارتباط میان فقه و اقتصاد
۱۰	مقدمه
۱۰	۱. ترابط میان علوم
۱۲	۲. تعریف و قلمرو مباحث اقتصادی
۱۳	الف. اقتصاد تشریعی
۱۳	۱. مکتب اقتصادی
۱۶	ابعاد مختلف تفاوت میان مکاتب مختلف اقتصادی
۱۶	الف. تفاوت مکاتب در محتوای اعتقادی و نگرش‌های کلی
۱۶	ب. تفاوت مکاتب در منشأ ارزش‌ها
۱۷	ج. تفاوت مکاتب اقتصادی در روش شکل‌گیری
۱۸	۲. حقوق اقتصادی
۱۹	ب. اقتصاد تحلیلی
۲۰	تبیین چگونگی ارتباط میان مکتب اقتصادی و علم اقتصاد
۲۰	الف. نیاز علم اقتصاد به مکتب اقتصادی
۲۰	ب. نیاز مکتب اقتصادی به علم اقتصاد
۲۱	نسبت میان علم اقتصاد اسلامی و علم اقتصاد متعارف
۲۴	ج. اقتصاد تدبیری
۲۴	نظام اقتصادی
۲۶	تبیین ارتباط میان مکتب اقتصادی و نظام اقتصادی
۲۹	۳. روش تحقیق در دانش اقتصاد اسلامی

۳۳	۴. منابع فقه
۳۴	۱. قرآن
۳۴	۲. سنت
۳۵	۳. عقل
۳۷	۴. اجماع
۳۸	خلاصه فصل
۴۰	پرسش‌های فصل
۴۱	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل دوم: قواعد فقهی عام

۴۳	هدف کلی آموزشی: آشنایی با برخی قواعد فقهی عام
۴۴	مقدمه
۴۴	۱. معنای قاعده فقهی
۴۵	۲. انواع قواعد فقهی
۴۵	۳. قواعد فقهی عام
۴۵	الف. قاعده نفی ضرر
۴۵	مستند قاعده لاضرر
۴۶	الف. دلیل قرآنی
۴۷	ب. دلیل روایی
۴۸	ج. دلیل عقلی
۴۹	د. بنای عقلا
۴۹	مفاد قاعده لاضرر
۵۱	چند نکته درباره قاعده لاضرر
۵۲	حکومت قاعده نفی ضرر بر دیگر احکام شریعت
۵۴	ب. قاعده نفی عسر و حرج
۵۴	مستند قاعده نفی عسر و حرج
۵۵	الف. آیات قرآن
۵۷	تفاوت عسر و حرج
۵۸	ب. روایات
۵۹	ج. دلیل عقلی
۵۹	مفاد قاعده نفی عسر و حرج
۶۰	قاعده نفی عسر و حرج و احکام ثانویه
۶۰	ج. قاعده نفی سبیل
۶۱	مستند قاعده نفی سبیل
۶۱	الف. دلیل قرآنی

۶۴	ب. دلیل روایی.....
۶۵	مفاد فقهی قاعده نفی سبیل.....
۶۷	خلاصه فصل.....
۶۹	پرسش‌های فصل.....
۶۹	منابعی برای مطالعه بیشتر.....

فصل سوم: قواعد فقهی خاص (قواعد فقهی اقتصادی)

۷۱	هدف کلی آموزشی: آشنایی با قواعد فقهی خاص (قواعد اقتصادی).....
۷۲	مقدمه.....
۷۲	۱. قاعده سلطنت.....
۷۳	مستند قاعده سلطنت.....
۷۳	الف. دلیل روایی.....
۷۵	ب. سیره عقلا.....
۷۶	مفاد و قلمرو قاعده سلطنت.....
۷۸	الف. محدودیت‌های قانونی.....
۷۸	ب. محدودیت‌های طبیعی.....
۷۸	۲. قاعده ائتلاف.....
۷۹	مستند قاعده ائتلاف.....
۷۹	۱. دلیل قرآنی.....
۸۱	۲. دلیل روایی.....
۸۲	۳. بنای عقلا.....
۸۳	مفاد و قلمرو قاعده ائتلاف.....
۸۵	۳. قاعده حرمت ربا.....
۸۶	۱. مستند قاعده حرمت ربا.....
۸۶	الف. آیات قرآن.....
۹۲	ب. دلیل روایی.....
۹۴	۲. فلسفه تحریم ربا.....
۹۶	۳. انواع ربا.....
۹۶	الف. ربای معاوضی.....
۹۷	ب. ربای قرضی.....
۹۹	۴. بررسی برخی دیدگاه‌ها درباره ربا.....
۱۰۵	خلاصه فصل.....
۱۰۷	پرسش‌های فصل.....
۱۰۸	منابعی برای مطالعه بیشتر.....

فصل چهارم: فقه مالکیت

هدف کلی آموزشی: شناخت مالکیت به عنوان یکی از موضوعات مهم در مکتب اقتصادی اسلام.....	۱۰۹
مقدمه.....	۱۱۰
۱. تبیین اعتقادی مالکیت.....	۱۱۱
۲. تبیین اخلاقی مالکیت.....	۱۱۲
۳. تبیین اجتماعی مالکیت.....	۱۱۴
۴. انواع مالکیت.....	۱۱۶
۵. تعریف مالکیت.....	۱۱۹
تعریف مال.....	۱۲۰
تقسیم بندی های مختلف مال.....	۱۲۱
۶. اقسام مالکیت اعتباری.....	۱۲۴
الف. مالکیت امام (مالکیت دولت اسلامی).....	۱۲۵
فلسفه مالکیت دولت اسلامی بر انقال.....	۱۲۶
دولت و روش های بهره برداری از انقال.....	۱۲۸
نظارت دولت بر مباحات عامه.....	۱۲۹
ویژگی های مباحات عامه.....	۱۲۹
تفاوت میان انقال و مباحات عامه.....	۱۳۰
حکم مالکیت ثروت های عمومی.....	۱۳۰
الف. حکم مالکیت زمین.....	۱۳۰
ب. مالکیت معادن.....	۱۳۲
ج. حکم مالکیت آب ها.....	۱۳۳
د. حکم مالکیت دیگر مباحات عامه.....	۱۳۳
ب. مالکیت عمومی (اجتماعی).....	۱۳۳
مصادیق مالکیت عمومی.....	۱۳۳
۱. مالکیت اراضی خراجیه.....	۱۳۳
۲. وقف و مالکیت آن.....	۱۳۵
آثار وقف.....	۱۳۷
ارکان وقف.....	۱۳۷
اقسام وقف.....	۱۳۸
ج. مالکیت خصوصی.....	۱۳۹
فلسفه مالکیت خصوصی در اسلام.....	۱۳۹
۱. حکمت پذیرش مالکیت خصوصی از بعد عقیدتی.....	۱۳۹
۲. حکمت پذیرش مالکیت خصوصی از بعد روانی و اجتماعی.....	۱۳۹
۳. حکمت پذیرش مالکیت خصوصی از بعد کارایی اقتصادی.....	۱۴۰
انواع مالکیت خصوصی.....	۱۴۰

۱۴۰	اسباب قانونی مالکیت خصوصی
۱۴۱	اسباب قانونی مالکیت و حقوق ابتدایی
۱۴۲	تفاوت احياء و تحجير
۱۴۴	اسباب قانونی انتقال مالکیت خصوصی
۱۴۵	اسباب قانونی انتقال قهری مالکیت
۱۴۸	اسباب قانونی ارادی انتقال مالکیت خصوصی
۱۴۸	آثار حقوقی مالکیت خصوصی
۱۵۰	خلاصه فصل
۱۵۲	پرسش های فصل
۱۵۳	منابعی برای مطالعه بیشتر

فصل پنجم: فقه تولید

۱۵۵	هدف کلی آموزشی: شناخت مسائل فقهی اقتصادی تولید
۱۵۶	مقدمه
۱۵۶	۱. تعریف تولید
۱۵۷	۲. ابعاد تولید
۱۶۰	۳. انگیزه های تولید
۱۶۱	الف. انگیزه های مادی و دنیوی تولید
۱۶۱	۱. انگیزه های مادی و دنیوی فردی
۱۶۱	الف. بی نیاز شدن فرد از دیگران حتی از بیت المال
۱۶۲	ب. دست یافتن به عزت و جایگاه شایسته در میان مردم
۱۶۲	ج. توسعه زندگی و افراد تحت تکفل
۱۶۳	د. رشد عقل تجربی و فهم اجتماعی
۱۶۳	ه. دستیابی به غنا و توانگری
۱۶۳	۲. انگیزه های اجتماعی دنیوی تولید
۱۶۳	الف) کسب خودکفایی اقتصادی و بی نیازی از بیگانگان
۱۶۴	ب. تلاش برای حفظ عزت جامعه اسلامی
۱۶۵	ج. تلاش برای دستیابی به رفاه اجتماعی
۱۶۶	د. کوشش برای انجام مسئولیت اجتماعی
۱۶۷	ب. انگیزه های اخروی تولید
۱۶۸	۴. اهداف تولید
۱۶۸	الف. تأمین نیازهای مشروع فردی و اجتماعی
۱۶۹	ب. تأمین عدالت اجتماعی
۱۷۰	ج. تأمین رفاه اقتصادی
۱۷۲	د. تحقق بی نیازی جامعه اسلامی

مقدمه مؤلف

«فقه» دانشی است برآمده از معارف و حیانی مبتنی بر آیات الهی و روایات معصومان (علیهم السلام) و آموزه‌های عقلانی که در طی سده‌های طولانی با تلاش و «اجتهاد» نظام‌مند فقیهانی گرانمایه وجودی سترگ یافته و از جهان پشտوانه غنی و پرباری بهره‌مند شده که اکنون با استواری تمام این توانایی را دارد که با تلاش مضاعف فقیهان با تقوا و خداترس، مشکلات و مسائل مختلف و «نو پدید» امروز جهان را به طور منطقی و در عالی‌ترین سطح از عقلانیت پاسخگو باشد. «علم فقه» از ابتدای تکون خود وسعتی به گستره همه ابعاد زندگی انسان را پوشش داده و هر قدر بر پیچیدگی زندگی اجتماعی انسان افزوده شده، این دانش الهی تاریکی و طراوات بیشتری یافته است. این توصیف از دانش فقه امری گزاف نیست؛ زیرا اسلام آیین خاتم است و خداوند آن را برای همه دوران تاریخ خواسته و مایه هدایت بشر تا پایان تاریخ قرار داده است. فقه جنبه عملی آیین اسلام است که هم ساحت فردی و هم ساحت اجتماعی زندگی انسان را پوشش می‌دهد. «دانش فقه» وظیفه‌مند تنظیم رابطه انسان با خویش، با دیگران، با جهان، با طبیعت و ماورای طبیعت و با خدایش است.

«اقتصاد» نیز یکی از مهم‌ترین جنبه‌های زندگی انسان است که بدون نگرشی صحیح و دانشی واقع‌بینانه درباره آن، زندگی برای انسان دشوار خواهد شد. «دانش اقتصاد» که به تدریج در طی قرن‌های متمادی رفته‌رفته شکل گرفته، تحولات فراوانی را به خود دیده است. این دانش که به بررسی «رفتار اقتصادی انسان» در بعد «خرد» و «کلان» می‌پردازد، هم جنبه عینی و تکوینی و هم جنبه ارزشی دارد؛ زیرا رفتار انسان ناشی از هر دو جنبه است. جنبه‌ای از رفتارهای انسان برخاسته از ویژگی‌های زیستی و خواسته‌های طبیعی اوست و جنبه دیگری از

رفتارهای او برخاسته از ارزش‌هایی است که باید بر زندگی او حاکم باشد. زندگی انسان بدون حاکمیت این ارزش‌ها از محتوا تهی و در سطح زندگی حیوانات متوقف خواهد ماند. همچنان که اندیشمندانی مانند آمارتیا سن از ضرورت توجه اقتصاددانان به ارتباط میان «اخلاق» و «اقتصاد» و دیگرانی از ضرورت توجه به «فلسفه» و «اقتصاد» بحث کرده‌اند، این نوشتار نیز به ضرورت توجه به ارتباط میان «فقه» و «اقتصاد» تأکید دارد و بر این اعتقاد است که دانش اقتصاد این توانایی را دارد که تحولات جدیدی را در پرتو توجه بیشتر به ارزش‌های انسانی و الهی پذیرا باشد.

خلاصه آنکه توجه به پیوند میان دانش‌های مختلف می‌تواند زمینه‌های تحول و تکامل را برای علوم مختلف فراهم آورد. دانش‌های دارای موضوع مشترک، به طور منطقی ارتباط و تعامل بیشتری با هم می‌توانند داشته باشند. رفتار اقتصادی انسان، موضوع دانش اقتصاد و نیز بخشی از دانش فقه است. دانش اقتصاد بیشتر وظیفه «تبیین» این رفتار را براساس «فروض معینی» به دوش می‌کشد و دانش فقه نیز وظیفه «تنظیم» آن را براساس «فروض معینی» دیگر عهده‌دار است. تلاش برای نزدیک کردن این «فروض» می‌تواند به تکامل هر دو دانش بینجامد. «نظریه پردازی» درباره موضوعات مشترک این گونه علوم می‌تواند ارتباط و نزدیکی بیشتر میان آنها را موجب شود.

از آنجاکه رسالت اصلی اسلام «هدایت» انسان‌ها در همه ابعاد زندگی مانند اخلاق، هنر، علم، فرهنگ، سیاست، اقتصاد، تمدن و فن‌آوری است، اعتقاد ما بر این است که خداوند ظرفیت‌های لازم را در قرآن برای انجام این رسالت قرار داده و معصومین (علیهم‌السلام) را نیز مأمور تبیین آنها نموده است. از این رو، وظیفه ذاتی یک اقتصاددان مسلمان یا یک فقیه اقتصاددان تلاش برای نشان دادن خطوط کلی این هدایت‌ها و استخراج فروعات و جزئیات مورد نیاز به اندازه وسیع است. در پرتو چنین تلاش‌های عالمانه و فقیهانه است که جوامع مسلمان می‌توانند راه وحید و منحصر به فرد خود را برای ایجاد یک «جامعه» ایمانی و اسلامی با «اقتصادی انسانی» و ساختن «تمدنی» الهی به‌درستی و با کمترین انحراف و اعوجاج پیمایند.

تلاش این کتاب آن است که با شناخت درست برخی موضوعات اصلی اقتصاد و نیز با توجه به جهت‌گیری‌های صحیح فقهی، به تبیین دیدگاه‌های اسلام درباره این موضوعات با رویکردی فقهی اقتصادی بپردازد.

انتظار منطقی این است که نتایج این‌گونه مطالعات فقهی اقتصادی به نظریه‌پردازی اقتصادی در مباحث مربوط به کشف «مکتب اقتصادی اسلام» و تولید «علم اقتصاد اسلامی» کمک نماید. همچنان که انتظار می‌رود تا این‌گونه مطالعات، فرایند «نظام‌سازی اقتصادی» و طراحی «نظام جامع اقتصادی» را برای اداره بهتر و کاراتر و مشروع‌تر جامعه اسلامی بر اساس آموزه‌های اقتصادی اسلام امکان‌پذیرتر کند.

تدوین این کتاب همچون هر اثر علمی دیگری بدون استعانت از میراث علمی جامعه و تلاش دیگر محققان امکان‌پذیر نبوده است. از این‌رو، اینجانب خود را در تدوین و تألیف این کتاب به طور مستقیم و غیرمستقیم مرهون زحمات همه کسانی می‌دانم که پیش‌تر زحمت و مشقت تولید آثار علمی درباره اقتصاد اسلامی را بر دوش کشیده‌اند. به همین دلیل در تدوین کتاب حاضر از منابع فقهی و اقتصادی فراوانی استفاده شده است که در فهرست پایانی کتاب می‌توان آنها را ملاحظه نمود. همچنین یادآوری این نکته لازم است که پیش‌تر منطبق با سرفصل‌های گذشته دوره کارشناسی اقتصادی، کتاب «مبانی فقهی اقتصاد اسلامی» تألیف آقایان حجج اسلام محمد مهدی کرمی و مرحوم محمد پورمند، کم‌وبیش مورد استفاده استادان و دانشجویان بوده است. اینجانب در تألیف کتاب حاضر افزون بر کتاب‌های دیگر همچون مبانی فقهی اقتصاد اسلامی تألیف حجة الاسلام آقای محمود عبداللہی و نیز کتاب‌های درآمدی بر اقتصاد اسلامی و مبانی اقتصاد اسلامی تألیف پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، در برخی مباحث که در متن کتاب نشان داده شده است، کم‌وبیش از کتاب یادشده نیز استفاده نموده‌ام. سعی همه این عزیزان مشکور باد.

از آنجاکه کتاب حاضر به‌عنوان منبع درسی برای «درس آشنایی با فقه اقتصادی»، منطبق بر سرفصل جدید دوره کارشناسی اقتصاد تدوین شده است، امیدوارم با استعانت از خداوند متعال بتواند تا حد قابل قبولی نیاز این واحد درسی را برطرف نماید. به نظر می‌آید کتاب حاضر، افزون بر دوره کارشناسی اقتصاد، برای دیگر رشته‌های مرتبط با اقتصاد و نیز مقاطع ارشد و دکتری همه گرایش‌های اقتصاد و همه علاقمندان به آشنایی با دیدگاه‌های اقتصادی اسلام نیز مفید باشد. در صورت مشاهده کاستی یا وجود پیشنهادی از سوی خوانندگان عزیز درباره

نوشتار حاضر بسیار خرسند خواهیم شد تا موارد از طریق پست الکترونیکی^۱ با اینجانب در میان گذاشته شود.

در پایان بر خود لازم می‌دانم از زحمات جناب حجة الاسلام والمسلمین دکتر غلام‌رضا مصباحی مقدم به دلیل نظرات دقیقشان به‌عنوان ناظر طرح و نیز از حجج اسلام آقایان دکتر سیدرضا حسینی و دکتر علی‌رضا لشکری مدیران گروه اقتصاد پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به دلیل همکاری‌های مؤثرشان و نیز آقای سیدمحمد امام و آقای سیدعلی طوسی برای پیگیری‌های مجدانه‌شان و همچنین از مسئولان پژوهشگاه حوزه و دانشگاه به دلیل اعتمادشان به اینجانب و نیز از مسئولان دانشگاه علامه طباطبائی برای همکاری در به سرانجام رسیدن کتاب حاضر صمیمانه تشکر نمایم. همچنین خداوند را شاکرم که همسر و فرزندان صبور دارم که حاضرند از بسیاری از حقوق خود صرف‌نظر نمایند تا بتوانم وظایف علمی خود را با فراغ بال بیشتری انجام دهم. در همین جا مراتب سپاس خود را از آنها اعلام می‌دارم و همیشه وام‌دارشان هستم. همچنین اگر در پیشگاه خداوند کریم ثوابی بر این کار ناچیز مترتب است، پدر و مادر مرحوم و همه استادان خود را در آن شریک می‌دانم. سرانجام، به‌عنوان سربازی کوچک از سربازان امام عصر علیه السلام که جان عالم به فدای او یاد، امید دارم که در این روز عزیز این خدمت کوچک مقبول درگاه ایشان قرار گرفته باشد.

شهر مقدس قم

دوشنبه نیمه شعبان المعظم ۱۴۴۲

نهم فروردین ۱۴۰۰

۱. از طریق پست الکترونیکی عمومی eisavim@yahoo.com یا پست الکترونیکی دانشگاهی meisavi@atu.ac.ir